

Analyzing the Place of Religion in the Novel *Missing Soluch* by Mahmoud Dowlatabadi Based on Eric Fromm's Theory

Mostafa Mohammadi

PhD Student of Persian Language and Literature, Khodabande Branch, Islamic Azad University, Khodabande, Iran

Lida Namdar (Corresponding Author)

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature and Comparative Literature, Khodabande Branch, Islamic Azad University, Khodabande, Iran

Namdar.lida@gmail.com

Abstract

Mahmoud Dowlatabadi's *Missing Soluch* ranks among the top ten literary works of realism in Iran. Despite the numerous criticisms it has received, literary experts have failed to acknowledge the significance of religion and the utilization of religious aspects within the book. The current study examines Mahmoud Dowlatabadi's religious views in *Missing Soluch*, employing a descriptive-analytical and inductive approach. The objective is to highlight the significance of religion as an intrinsic necessity and a fundamental guiding principle in shaping individual and collective behavior and actions. To offer a pragmatic framework and systematic investigation, the author has analyzed the role of religion in this novel using Eric Fromm's theory of authoritarian and humanistic religions. The examples taken from the mentioned text demonstrate that authoritarian religions have had a greater impact on the formation and behavior of the characters in the novel, despite the similarities between the two and the direct influence of society on their religious beliefs. However, there are also discernible traces of humanistic religions in this work, which merit further examination and scrutiny. The research findings suggest that Dowlatabadi's perspectives and the impact of land reforms in rural areas may have subtly influenced the novel's portrayal of religion and its significance.

Keywords: *Missing Soluch*, Mahmoud Dowlatabadi, Eric Fromm, Humanistic Religions, Authoritarian Religions.

1.Introduction

The relationship between literature and religion, as well as the incorporation of religious teachings into the composition and enhancement of literary works, is a longstanding topic that has consistently captivated several writers in Iran and across the globe. The dissemination of religious ideas in the subconscious minds of humans has been expressed in different ways, such as through the development and portrayal of realistic characters in literary works. However, it is worth noting that in Iranian fiction literature, despite the acknowledgment of religion by contemporary writers and their adeptness in crafting compelling narratives with a well-structured framework, there are instances where religious elements are intentionally disregarded or unintentionally overlooked, possibly due to a lack of emphasis on religious principles. They have received brief and superficial attention.

Mahmoud Dowlatabadi, a prominent writer, achieved great literary recognition via his notable works such as *Missing Soluch* and *Kelidar*. Although Dowlatabadi's works have made a significant contribution to the development of the Iranian novel, the authors of this research were motivated to study *Missing Soluch* due to its superficial and stratified portrayal of religion and the author's perspective on the role of religion in individual and social actions. They regarded this novel as a practical model for their research. Researchers should conduct an analysis and extraction of the objective manifestations of religion in Dowlatabadi's thoughts and language. A systematic, principled, and scientific inquiry should follow, contrasting these examples with the religious and psychological viewpoints of Eric Fromm.

2.Literature

Review

Several studies have been conducted on Dowlatabadi and the criticism of his works. One such example is "Objective Realities and Mental Truths in *Kelidar*, *Missing Soluch*, and the *passed time*" by Kahraman Shiri, which examines the influence of reality and social documentary experiences in the novels under discussion. However, there is limited research on religion in Dowlatabadi's works. One notable study is

"Criticism of the Story of *Missing Soluch*" by Mohammadreza Sarshar, which analyzes the characters in the novel. Another significant work is Mohammadreza Ghorbani's book, "Criticism and Interpretation of Mahmoud Dowlatabadi's Works," which delves into various aspects of Dowlatabadi's writings. Additionally, "Representation of Religion in the Novels of Mustafa Mastoor" by Sosan Bastani and colleagues explores the reactions and perceptions of religious individuals in Mastoor's novels. These works stand out as some of the few contributions in this particular field of study. Nevertheless, there is a lack of scholarly literature exploring the significance of religion and the influence of religious aspects on the religious behaviors of *Soluch*'s characters, from the perspective of Eric Fromm.

3. Research

This research is a descriptive-analytical and inductive study that relies on library sources to examine Eric Fromm's thoughts and beliefs. Fromm, a German humanist psychoanalyst, has investigated the role of religion in *Missing Soluch*. This method involves initially providing a scientific description of an event, followed by a focus on analyzing and expressing the causes, interpreting, and explaining them. It entails first acquiring knowledge of the facts and subsequently conducting an analysis. In essence, it addresses both the reasons and the methods, thereby facilitating a more comprehensive comprehension of the subject matter.

Methodology

4. Conclusion

Eric Fromm categorizes religions into two distinct groups: authoritarian religions, which emphasize commitment and obedience out of fear of sin and God's absolute control, and humanistic religions, which prioritize beliefs centered around concepts like love and the relationship. *Missing Soluch*, Zaminj's rural society experienced economic changes that caused disillusionment among the village's vulnerable sections. This led to widespread poverty and constant struggles for the landless small farmers, who suffered economic losses. Consequently, the small landowners' coercive and exploitative power forced them to surrender their lands. The novel primarily focuses on the impact of autocratic religions, although the first character, Mergan,

embodies the concept of love, which aligns with Eric Fromm's perspective on altruistic religions. However, Dowlatabadi's own beliefs likely contribute to the novel's subtle portrayal of religion and its significance. His views resonate with the broader theories of Eric Fromm, who identified as an atheist Sufi. The apathy displayed by the characters in the novel towards religious principles can be attributed to the implementation of the land reforms, commonly referred to as the White Revolution, in rural areas. These reforms led to the disintegration of the agricultural economy and the subsequent impoverishment of the population, leaving no space for religious concerns. By utilizing Eric Fromm's theories to examine the characters in the story, it becomes apparent that the novel exhibits signs of employing religion as a means to attain materialistic objectives. We can categorize these religious practices as autocratic, in line with Fromm's perspective. However, when considering Fromm's humanist beliefs, influenced by the communist ideologies of his contemporaries, it is clear that these theories do not entirely align with the characters' feeble and uncertain religious philosophy.

تحلیل جایگاه دین در رمان جای خالی سلوچ محمود دولت آبادی بر اساس نظریه اریک فروم

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد خدابنده، دانشگاه آزاد اسلامی،
خدابنده، ایران

مصطفی محمدی * ID

استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی و ادبیات تطبیقی، واحد خدابنده، دانشگاه
آزاد اسلامی، خدابنده، ایران

لیدا نامدار * ID

چکیده

جای خالی سلوچ، اثر محمود دولت آبادی یکی از ده اثر بزرگ رئالیستی ایران است که با وجود نقدهای بسیار نگاهشده بر آن، تاکنون جایگاه دین و نقش عناصر دینی به کار رفته در آن، مورد توجه تحلیل گران ادبی قرار نگرفته است. پژوهش پیش رو با هدف تأکید بر نقش دین به مثابه یک نیاز ریشه دار و یک اصل مهم در برساخت رفتار و کنش های فردی و جمعی و نیز جایگاه آن در ذهن و زبان نویسنده و فراز و فرود آفرینش های ادبی با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و شیوه استقرایی به واکاوی دیدگاه های دینی محمود دولت آبادی در جای خالی سلوچ پرداخته، کم و کیف تأثیرپذیری اعتقادی شخصیت های این رمان از جامعه و نوع نگاه نویسنده به نقش دین در کنش های فردی و اجتماعی اثر را واکاوی می کند. از این رهگذر و به منظور ارائه الگویی کاربردی و پژوهشی روشمند، جایگاه دین در این رمان را بر اساس نظریه ادیان خودکامه و نوع خواهانه اریک فروم بررسی کرده است. با استخراج نمونه هایی از متن یاد شده اثبات می شود که با وجود وجوه تشابه میان این دو و تأثیر مستقیم جامعه در برداشت های دینی در شخصیت های رمان، ادیان خودکامه نمود بیشتری در شکل گیری و پرداخت شخصیت های رمان داشته است. هرچند رگه هایی از ادیان نوع خواهانه نیز در این اثر، قابل ردیابی و واکاوی است. برآیندی که از این جستار به دست آمده نشان می دهد دین و محوریت امور مذهبی در رمان، بسیار کم رنگ به تصویر درآمده که دلیل آن را می توان به دیدگاه های دولت آبادی و تأثیر اجرای اصلاحات ارضی در روستاها مرتبط دانست.

کلیدواژه ها: جای خالی سلوچ، محمود دولت آبادی، اریک فروم، ادیان نوع خواهانه، ادیان خودکامه.

- مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خدابنده است.

* نویسنده مسئول: Namdar.lida@gmail.com

مقدمه

پیوند میان ادبیات و دین و بهره‌گیری از آموزه‌های دینی در آفرینش و غنای آثار ادبی، موضوع تازه‌ای نبوده و همواره مورد توجه بسیاری از نویسندگان ایران و جهان بوده است. بازنمایی آموزه‌های دینی و رگه‌های مذهبی در آثار ادبی کهن و معاصر ایران، گواهی آشکار بر وجود باورها و ریشه‌های عمیق مذهبی در ژرفای روح پدیدآورندگان‌شان بوده است. در حالی که گستردگی مفاهیم دینی در لایه‌های ژرف و تودرتوی ناخودآگاه بشر به شیوه‌های گوناگون از جمله خلق و پردازش شخصیت‌هایی باورپذیر در آثار ادبی نمود یافته، اما آنچه در سیر ادبیات داستانی ایران ملاحظه می‌شود این است که با وجود مقبولیت دین در میان نویسندگان معاصر و برخوردار از نثری استوار و منحصر به فرد و ساختاری منسجم به لحاظ پرداخت قدرتمندانه عناصر سازنده اثر، گاه از روی عمد و یا شاید به دلیل کم توجهی به مبانی اعتقادی، بارقه‌های مذهبی در آثارشان، نادیده گرفته شده و یا با نگاهی لغزان و دیدی بسیار سطحی و گذرا به آن‌ها پرداخته شده است.

محمود دولت‌آبادی از نویسندگان صاحب سبک معاصر ایران است که با خلق آثاری همچون *جای خالی سلوچ* و *کلیدر* به اوج شهرت ادبی رسیده و می‌توان او را در زمره این دسته از نویسندگان جای داد. حوادث و اتفاقات در بیشتر آثار وی، خارج از مدنیت شهرها و بستر روستاها رخ می‌دهد و با وجود اینکه «ارزش ادبی و اجتماعی آثار دولت‌آبادی سهم قابل توجهی در تکامل رمان ایرانی برای او تعیین می‌کند» (میرعابدینی، ۱۳۸۳: ۵۵۰)، اما نگرش سطحی و قشری به دین در *جای خالی سلوچ* و نوع نگاه نویسنده به نقش دین در کنش‌های فردی و اجتماعی اثر از دلایلی است که نگارندگان را به انجام چنین پژوهشی کشانده است؛ از این رو، تلاش شده تا با تکیه بر این رمان به عنوان الگویی عملی، نمونه‌های عینی دین در ذهن و زبان دولت‌آبادی، واکاوی و استخراج شود و سپس با تطبیق این نمونه‌ها با آراء و نظرات دینی و روان‌شناختی اریک فروم^۱ پژوهشی روشمند، اصولی و علمی صورت گیرد تا نقش دین، به مثابه مهم‌ترین وجه تمایز انسان از حیوان در اندیشه نویسنده و فراز و فرود آفرینش‌های ادبی وی، واکاوی و بازنمایی شود.

۱. پیشینه پژوهش

1. Fromm, E.

درباره دولت آبادی و نقد و تحلیل آثار وی به ویژه جای خالی سلوچ تاکنون پژوهش‌های بسیاری از دیدگاه‌های مختلف به رشته تحریر درآمده که هر یک به نوبه خود درست، مفید و بجا هستند؛ برای نمونه «واقعیت‌های عینی و حقیقت‌های ذهنی در کلیدر، جای خالی سلوچ و روزگار سپری شده» از شیرازی (۱۳۹۲) که در آن به تأثیر واقعیت و تجربیات مستند اجتماعی رمان‌های مورد بحث پرداخته شده و مقاله‌ای با عنوان «بررسی ریشه‌های فرهنگی و تاریخی جای خالی سلوچ و شازده احتجاج» نوشته دادخواه و رویانیان (۱۳۹۸) که بازتاب مدرنیته و تأثیر آن بر جامعه سنتی ایران مورد بررسی قرار گرفته است. در میان انبوه تحقیقات صورت گرفته، پژوهش‌های اندکی به نقد و بررسی دین در آثار دولت آبادی توجه نشان داده‌اند؛ «نقد داستان جای خالی سلوچ» از سرشار (۱۳۷۶) که به تحلیل و واکاوی شخصیت‌های اصلی و فرعی رمان پرداخته شده و کتاب قربانی (1373) با عنوان نقد و تفسیر آثار محمود دولت آبادی از معدود آثار در این زمینه به‌شمار می‌روند. با وجود پژوهش‌هایی مانند «بازنمایی دین در رمان‌های مصطفی مستور» از باستانی و همکاران (1392) که می‌کوشند شیوه واکنش و دریافت افراد دیندار را در رمان‌های مستور توضیح دهد تاکنون در خصوص جایگاه دین و نقش عناصر دینی در بروز کنش‌های مذهبی شخصیت‌های رمان جای خالی سلوچ بر اساس دیدگاه روان‌شناسی اریک فروم هیچ اثر مستقلی به نگارش درنیامده است؛ از این رو، پژوهش پیش رو بر آن است تا با استخراج نمونه‌هایی از متن این رمان و بازنمایی اندیشه‌های دولت آبادی، میزان تأثیرپذیری وی از الزامات دینی و کنش رفتاری شخصیت‌های اصلی و فرعی رمان را بر مبنای رویکرد دینی اریک فروم واکاوی و گزارش کند.

۲. چهارچوب نظری

۲-۱. معرفی اریک فروم

اریک سلینگمن فروم، روان‌شناس اجتماعی، روان‌کاو، جامعه‌شناس و فیلسوف انسان‌گرای آلمانی از برجسته‌ترین نمایندگان مکتب روان‌شناسی اومانستی^۱ در سال ۱۹۰۰ میلادی در فرانکفورت آلمان در خانواده‌ای یهودی به دنیا آمد (ن. ک: یوسفی، ۱۳۹۲: ۱۸). وی «پایگاه جدیدی را در روان‌کاوی اجتماعی، حوزه فرهنگ و شخصیت، در قلمرو

1. Humanism

انسان‌شناسی^۱ روان‌شناختی^۲، فلسفه^۳، جامعه‌شناسی انتقادی^۴ و ریشه‌ای به‌ویژه در زمینه تغییرات اجتماعی و ساخت جوامع انسان‌گرای آینده، بنیان‌گذاری کرد» (آرون، ۵، ۱۳۹۶: ۳۰) که شاخص مهم این پایگاه، دیدگاه انسان‌گرایانه او و وجه مشخصه این انسان‌گرایی، اهمیت نقش انسان در فرآیند تشکیل جامعه و تاریخ است. او در انسان‌گرایی هنجاری خود در پی برپاسازی جامعه‌ای برای انسان است تا در آن، انسان به کشف راه تکامل و معانی هستی پرداخته، بتواند با سوگیری بارورانه به سوی هستی بزرگ بشری، عشق و کمال را فراگیرد.

فروم به عنوان نظریه‌پرداز اجتماعی- روانی اعتقادی به این ندارد که شخصیت انسان به‌وسیله نیروهای زیست‌شناختی با ماهیت غریزی، شکل گرفته باشد و به صورت انعطاف‌پذیری از سوی این نیروها هدایت شود؛ برعکس تصور می‌کند که شخصیت انسان عمیقاً تحت تأثیر نیروهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و تاریخی قرار دارد و اینکه جامعه بیمار، مردم بیمار به وجود می‌آورد» (شولتز^۶، ۱۳۹۲: ۶۱۶).

فروم، شخصیت انسان را «تحت تأثیر نیروهای اجتماعی و فرهنگی که در محدوده فرهنگ بر انسان تأثیر می‌گذارند و نیروهای کلی که در طول تاریخ بر بشریت تأثیر گذاشته‌اند» (همان: ۶۱۶)، تلقی کرده و می‌کوشد مکتب روان‌کاوی زیگموند فروید^۷ (۱۸۳۹-۱۸۵۶) را سنجش‌گرانه ارزشیابی کرده، آن را گسترش دهد. او که خود را متوجه پرسش‌های اجتماعی، فرهنگی- فلسفی روان‌شناسی کرده است، کوشید پیش‌شرط‌های روان‌شناسانه برای ساختارهای اجتماعی را مورد پژوهش قرار دهد. از این رهگذر تحولات سیاسی و اجتماعی زادگاهش را در زمان تسلط فاشیسم به دقت زیر نظر گرفت و رساله‌های موشکافانه‌ای در تحلیل روان‌شناسی فاشیسم نوشت و از آنجایی که «از اندیشه‌های مارکسیستی نیز تأثیر پذیرفته بود، تلاش کرد ارتباط متقابل روان‌شناسی و جامعه را شرح دهد. وی معتقد بود که با به کار بستن اصول روان‌کاوی به عنوان علاج مشکلات و بیماری‌های فرهنگی بشر، راهی به سوی تحقق جامعه‌ای معقول و متعادل از لحاظ روانی

-
1. Science of anthropology
 2. Psychological
 3. Philosophy
 4. Critical sociology
 5. Aaron, R.
 6. Schultz, D.
 7. Sigmund, F.

خواهد یافت» (مصباح و محیطی اردکان، ۱۳۹۰: ۱۹۷). او در نهایت پس از یک دوره پر فراز و نشیب حرفه‌ای در ۱۹۸۰ میلادی بر اثر حمله قلبی در هشتادمین سال تولدش در سوئیس درگذشت.

۲-۲. دین از منظر فروم

اندیشیدن در باب دین از قدیمی‌ترین موضوع‌های مورد توجه آدمی بوده است. «دین، نظامی است که از نخستین روزگاران، زندگی انسان‌ها را در ابعاد مختلف پوشش داده است» (زرین کوب، ۱۳۹۵: ۲۰۰). در تاریخ بشر هیچ قبیله‌ای وجود نداشته که به روشی دین نداشته باشد، هیوم^۱ (۱۸۷۷-۱۹۴۷) معتقد است که «دین مهم‌ترین وجه تمایز آدمیان از حیوانات است و تا جایی که عقل بشر گواهی می‌دهد هیچ حیوانی هرگز کاری انجام نداده که بتوان آن را به عنوان تمهیدی برای زندگی پس از مرگ او به حساب آورد» (هیوم، ۱۳۸۶: ۱۷).

بی‌شک اندیشه‌های هر متفکری برخاسته از مبانی، پیش‌فرض‌ها یا اصول موضوعه‌ای است که از پیش فراگرفته یا به طور فطری در نهادش وجود داشته و یا فرض گرفته است و فروم نیز از این قائده مستثنی نیست و می‌توان خاستگاه بیشتر دیدگاه‌های انسان‌شناختی او را در تفکرات اومانستی و مارکسیستی او دانست (see: wiggerhaus, 2003).

در نوشته‌های فروم دین معنای گسترده‌ای دارد. مراد وی از واژه دین «هر سیستم فکری یا عملی است که بین یک گروه مشترک باشد» (فروم، ۱۳۸۸: ۳۴). در واقع در این معنای وسیع کلمه «نمی‌توان هیچ‌یک از فرهنگ‌های گذشته و حال و حتی فرهنگ آینده را عاری از دین دانست» (فروم، ۱۳۶۳: ۱۸۳).

برخلاف فروید که احساس عجز و ناتوانی را نقطه مقابل احساس دینی دانسته، فروم دین را توهم و چیز خطرناکی برشمرده (ن. ک: فروم، ۱۳۸۸: ۲۴ و ۲۳) و معتقد است «دین یک چهارچوب جهت‌گیری^۲ به انسان می‌دهد. برای پیشگیری از خطر دیوانگی، فرد به نوعی چهارچوب جهت‌گیری نیاز دارد تا موجب دل‌بستگی او شود» (فروم، ۱۳۸۸: ۹۹). او نیاز دینی را یک نیاز ریشه‌دار می‌داند که در واقع، جزء ذات هستی انسان است. از همین روست که به باور او «نیاز به دین، نیاز به یک الگوی جهت‌گیری و مرجعی برای اعتقاد و

1. Hume, E, R.

2. Frame of orientation

ایمان است» (Freud, 1907: 38).

فروم یک اومانیزست به تمام معنا است (ن. ک: فروم، ۱۳۹۰: ۵۱-۳۸) و به جوهر و حقیقت وحیانی و آسمانی دین اعتقادی ندارد. او مفهوم خدا را محصول و مظهر از خودبیگانگی آدمی نسبت به نیروها و امکانات خود می‌داند؛ یعنی مدعی است که انسان، توانایی‌ها، خلاقیت‌ها و قدرت‌هایی را که به وجود و هستی او به نوان یک موجود خودبنیاد و قائم به ذات و محصول یک روند تطور طبیعی تعلق دارد به موجودی فرضی (یعنی خدا) که آفریده ذهن خود او (خود بشر) است، نسبت می‌دهد (ن. ک: زرشناس، ۱۳۷۲: ۱۳۱) و این رویکرد، چنان در بن‌جانش ریشه دوانده که «ثمره‌اش در نگاه‌هایش به روشنی دیده می‌شود» (مصباح و محیطی اردکان، ۱۳۹۰: ۱۹۹). از این رو، فروم در دیدگاه‌های اخلاقی و روان‌کاوانه خود، دست از دین شسته و انسان را در محدوده دنیا به بند کشیده است (ن. ک: فروم، ۱۳۹۰: ۲۴۲).

فروم بر مبنای اعتقادات اومانیزستی خود می‌کوشد دین را در نظریات تجربی و علمی‌اش دخیل نکند، اما در جای‌جای آثار و قضاوت‌هایش به دین پرداخته و برای برخی آثار و حتی عنوان آن‌ها، از محورها و عناصر دینی استفاده می‌کند و این کشمکش است که در تمامی آثارش آشکارا مشهود است.

فروم دین را زاییده «مردمان نادر و شخصیت‌های بانفوذی که از نبوغ فوق‌العاده‌ای برخوردار بوده‌اند» (همان: ۲۴۷) دانسته و به گفته خودش «بر پایه مفاهیم خداپرستانه نمی‌اندیشد. به عقیده او، مفهوم خدا فقط مفهوم تاریخی مشروطی است که انسان در آن، تجربه‌ای را که قوای عالی‌تر خویشتن دارد و آرزوی خود را برای حقیقت و وحدت در یک دوره تاریخی مفروض، بیان کرده‌است» (فروم، ۱۳۸۷: ۶۱-۶۰). او برای خدا وجود خارجی قائل نیست، بلکه خدا انتزاعی است از همان انسانی که تمامی استعدادهایش، شکوفا شده و رستاخیز تنها یک توصیف تمثیلی است و دعا تنها نشانه عجز انسان در مسائل علمی است که با پیشرفت روزافزون علم، دیگر نیازی به آن نخواهد بود (ن. ک: فروم، ۱۳۹۰: ۳۴). او تأکید می‌کند که نیاز به وجود خدا مؤید وجود خدا نیست (ن. ک: فروم، ۱۳۸۸: ۷۱). اخلاق، عشق، رسیدن به خود و تمامی هستی و به حداقل رساندن رنج‌های انسان و به حداکثر رساندن لذات، غایت اخلاق اریک فروم است (ن. ک: فروم، ۱۳۹۰: الف: ۲۴).

فروم با توجه به پیش‌زمینه‌هایی که از آموزه‌های یهود دارد و نیز نگاه اومانستی، مرگ را نابودی انسان می‌پندارد و می‌کوشد چیزی ورای منفعت‌گرایی و حس بقاء برای انسان بیابد که او را از خطر پوچی نجات بخشد (ن. ک: فروم، ۱۳۹۰: ب: ۱۲۹-۱۱۷). افزون بر اینکه هنجارهای دینی را به‌طور ضمنی زائیدهٔ منافع ارباب کلیسا می‌داند، خود دین را نیز به پیروی از فروید توهمی می‌نامد که در مراحل اولیهٔ انسان و در زمانی که بشر هنوز قادر به استفاده از خرد نبود به زندگی انسان راه یافته است (ن. ک: فروم، ۱۳۸۸: ۲۴ و ۲۳).

۲-۳. دلایل گرایش انسان به دین

فروید منشأ دین را ناتوانی انسان در مقابله با نیروهای طبیعت در بیرون از خود و نیروهای غریزی درون خویش می‌داند (ن. ک: فروم، ۱۳۸۸: ۲۱)، اما فروم ریشهٔ نیاز به مذهب را در بنیاد و شرایط هستی نوع بشر دانسته است (ن. ک: فروم، ۱۳۶۳: ۱۸۴) و دو نیاز عمده در انسان را علت گرایش به دین معرفی می‌کند:

۲-۳-۱. نیاز به نگرش مشترک

این نیاز به این صورت قابل تحلیل است: انسان دو نیاز مهم دارد که جز از طریق دین برآورده نمی‌شود؛ نخست نیاز به بینش و جهان‌بینی و دیگری نیازهای درونی. به تعبیر دیگر، هم نیازهای عقلی انسان سبب می‌شود که او به دین بگردد و هم نیازهای روحی و عاطفی‌اش. انسان موجودی اجتماعی است که هم نیازهایش را در اجتماع تأمین می‌کند و هم کمالات شایسته‌اش را از این راه به‌دست می‌آورد. از این رو، زندگی اجتماعی برای انسان اهمیت ویژه‌ای دارد. یکی از مهم‌ترین عناصر زندگی اجتماعی و جلوگیری از نابودی آن، داشتن نگرش مشترک است؛ یعنی داشتن بینشی مشترک که سبب پیدایش وحدت رویه و رفتارهای کم و بیش سازگار شود. بی‌شک نگرش‌های متفاوت و به‌ویژه متعارض به رفتارهای ناسازگار می‌انجامد و رفتارهای ناسازگار نیز سبب درگیری‌های اجتماعی می‌شود. نتیجهٔ این درگیری‌ها از دست دادن توانایی‌هایی است که ممکن است زمینه‌ساز دستیابی به آرامش اجتماعی و شایستگی‌های فردی باشد. این درگیری‌ها به‌طور مستقیم به سلب آرامش و کمالات انسانی می‌انجامد. بنابراین، در زندگی اجتماعی، انسان نیازمند نگرش مشترک است. از نظر فروم، یکی از راه‌های مهم دستیابی به این نگرش، دین است (ن. ک: کریمی، ۱۳۸۲: ۳۵-۳۰).

از دیدگاهی «دین نوعی بینش و شناخت انسان و جهان است؛ آن هم مطمئن‌ترین و یقینی‌ترین بینش که اگر به درستی فهمیده شود از هرگونه خطایی به دور است. افراد با تفاوت‌هایی که دارند، می‌توانند با اطمینان و یقین، چنین بینشی را بفهمند و بپذیرند و از طریق آن با یافتن نگرش مشترک، درگیری‌های اجتماعی را که برای آسایش انسان و کمالات ویژه او بسیار زیان‌آور است به کمترین میزان برسانند یا حتی آن را از میان بردارند. در واقع، نیاز به آرامش کسب کمالات ویژه به نگرش مشترک بستگی دارد و آن یا تنها به وسیله دین به دست می‌آید یا دین برای این منظور، بهترین گزینه است» (همان: ۳۵-۳۰).

۲-۳-۲. مسئولیت‌گریزی

مسئولیت‌گریزی که نقطه مقابل مسئولیت‌پذیری است به باور فروم از عوامل اصلی گرایش به دین قلمداد می‌شود تا جایی که دشوارترین کاری که ممکن است بر عهده انسان نهاده شود را در همین مسئولیت‌پذیری و پاسخ‌گوی فکر و اخلاق و رفتار خویش بودن می‌داند و چون انسان غالباً از انجام دادن تعهداتش ناتوان است یا به دشواری، آن را انجام می‌دهد، راه‌گریز از چنین امر سنگینی را منوط به یافتن کانون سرسپردگی می‌سازد. به عقیده فروم، انسان نه تنها از آزادی مطلق روی‌گردان است، بلکه از آن می‌ترسد. همچنین میان میزان پاسخ‌گویی انسان با میزان آزادی او ارتباط مستقیمی وجود دارد: هرچه از آزادی بیشتری برخوردار باشد، تعهد و مسئولیتش نیز بیشتر خواهد بود.

آزادی مطلق، مسئولیت مطلق به دنبال دارد و این امری است بسیار دشوار و خارج از عهده انسان. کاستن از آزادی به معنی کاستن از مسئولیت است. بنابراین، اگر انسان پیرو فرمان دیگری باشد از مسئولیت‌هایش کاسته می‌شود. پس گریز از آزادی به منظور گریز از مسئولیت، سبب می‌شود تا در پی یافتن کانونی برای سرسپردگی باشد. از آنجا که دین بهترین و مطمئن‌ترین کانون سرسپردگی را فراهم می‌سازد، انسان به دین گرایش می‌یابد (ن. ک: فروم، ۱۳۹۱ب: ۳۹-۴۲).

به گفته فروم «عامل گرایش انسان به قدرت‌ها و تسلیم شدن به فرمان حاکمان خودرأی، همین است که افراد از آزادی‌گریزانند. بر این اساس، دین امری جاودان است؛ چون فرار از مسئولیت همیشگی است» (همان: ۴۰).

۴-۲. انواع دین از دید فروم

فروم اخلاق و دین را از یکدیگر جدا می‌داند؛ بلکه بالاتر از آن همچون فروید، آن دو را معارض یکدیگر می‌بیند. از دید او دین می‌تواند کارکردهای اخلاقی نیز داشته باشد، اما این کارکردها را وابسته به نوع ادیان دانسته (ن. ک: فروم، ۱۳۸۸: ۴۹-۴۸) است و ادیان را به دو دسته «ادیان خودکامه»^۱ و «ادیان نوع‌خواهانه»^۲ تقسیم می‌کند. این دو بخش همه اشکال دین را شامل می‌شود» (فروم، ۱۳۸۸: ۴۸)، چراکه «وجه افتراق ادیان نوع‌دوست و ادیان خودکامه عبور از مرز بین ادیان توحیدی و غیر آن است و آنچه در تمام این سیستم‌ها اهمیت دارد مجموعه فکری آن‌ها به‌عنوان یک سیستم نیست، بلکه اصول نوع‌خواهانه‌ای است که اساس تعلیمات آن‌ها قرار گرفته» (فروم، ۱۳۸۸: ۵۲). از همین روست که وی «خودکامگی و انسان‌دوستی را وجه تشخیص بین ادیان در نظر گرفته است» (همان: ۵۶).

۴-۲-۱. ادیان خودکامه

ادیان خودکامه از منظر فروم به آن دسته از اندیشه‌ها و ایدئولوژی‌هایی اطلاق می‌شوند که در آن «یک قدرت نامرئی برتر بر سرنوشت انسان تسلط دارد و اطاعت و احترامش لازم و واجب است. در این نوع، انسان به‌وسیله قدرتی خارجی و برتر اداره می‌شود. دلیل پرستش، فرمان‌برداری و احترام خصایص و کیفیات اخلاقی، خدا یا عشق و یا عدالت او نیست، بلکه این واقعیت است که این قدرت برتر بر انسان مسلط است و حق دارد او را به پرستش خود وادارد و عدم احترام و فرمان‌برداری گناه محسوب می‌شود» (همان: ۴۸-۴۹).

۴-۲-۲. ادیان نوع‌خواهانه

ادیان نوع‌خواهانه، برخلاف ادیان خودکامه بر محور انسان و توانایی‌های او بنا شده‌اند. انسان باید نیروی منطقی خود را برای شناسایی خویشتن، رابطه‌اش با هم‌نوعان و همچنین موقعیت خود را در جهان توسعه دهد. تجربه دینی در این نوع ادیان، تجربه یگانگی با همه براساس پیوستگی فرد با جهان است که از راه تفکر و عشق حاصل می‌شود. در ادیان نوع‌خواهانه خدا سمبل نیروهای خود انسان است نه سمبل قدرت و نیرویی برتر از انسان. در این ادیان، انسان، ارزشمند و خوب تلقی می‌شود و بدی و زشتی عارض وجود انسان

1. Authoritarian
2. Humanistic

است. رابطه بین خدا و انسان، رابطه عاشق و معشوق است و انسان محبوب خداست؛ چه فرمان بردار باشد چه نافرمان (ر. ک: همان، ۶۴-۵۱). بنابراین، تقسیم بندی و دیدگاه های انسانگرانه فروم، «ایدئولوژی های مارکسیسم و لیبرالیسم و کلاً تمامی اندیشه هایی که ذیل او مانیسیم محقق می شوند در رده ادیان نوع خواهانه» (زرشناس، ۱۳۷۲: ۱۳۳) جای می گیرند از این رو، فروم «بودایسم اولیه، تاتوئیسم^۱، تعلیمات اشعیا^۲، مسیح، سقراط، اسپینوزا^۳ (۱۶۳۲-۱۶۷۷) و مذهب منطق انقلاب فرانسه را از نمونه های ادیان نوع خواهانه به شمار می آورد» (ن. ک: فروم، ۱۳۸۸: ۵۲).

۳. بحث و بررسی

۳-۱. خلاصه رمان جای خالی سلوچ

جای خالی سلوچ نوعی رمان ناحیه ای^۴ است که درگیری انسان ها با عوامل طبیعی به منظور ادامه بقا و زندگی را شرح می دهد. «روایت دردمندانۀ تباهی زندگانی خانواده ای روستایی در ارتباط با زمین است؛ حکایت تنازع بقا و کشاکش انسان هایی که در گیرودار زندگی با یکدیگر و جزر و مدهای زمانه گرفتار شده اند. گره داستان پیرامون محور شخصیت مرکزی - اما غایب - سلوچ؛ همسر مرگان شکل می گیرد» (شهپرراد، ۱۳۸۲: ۱۴۷). داستان در روستای بیابانی زمینچ روی می دهد و قصه، شرح زندگی و مشکلات زن روستایی ساده ای به نام مرگان و فرزندان اوست. صبح یک روز زمستانی پدر خانواده بر اثر ماه ها بیکاری، بی خبر از ده می رود، زنش مرگان با دو پسر و دخترش به ناچار به زندگی فقیرانه خود ادامه می دهند. هوا سرد است و خانه از هر آذوقه ای تهی. باید بر طبیعت سرد و یخ زده فائق آمد؛ باید کار کرد تا گرسنه نماند. تنها راه گذران زندگی، بیرون کشیدن گیاه پنبه چوب از زمین های یخ زده و فروختن آن به ناوای ده است. در حادثه ای پسر بزرگ و سرکش مرگان؛ عباس، دچار پیری زودرس شده، خانه نشین می شود. زن بیچاره، دختر دوازده ساله اش را از ناچاری به همسری مردی میانسال و زن دار می دهد تا یک نان خور از خانواده کم شود تا داماد، دست پسرانش را به کاری بند کند. داستان در زمان انقلاب سفید

-
1. Taoism
 2. Isaiah
 3. Spinoza, B.
 4. Symbolical novel

و تقسیم اراضی اتفاق می‌افتد، میرزاحسن؛ خرده‌مالک متنفذ ده تصمیم می‌گیرد با چند تن از بزرگان روستا شریک شود و سرمایه‌ای فراهم آورد تا چاه عمیق بزنند و با گرفتن وام از اداره کشاورزی، بخشی از زمین‌های ده را پسته‌کاری کنند. برای این کار قصد دارند زمین‌های بایر ده را که مردم فقیر در آن صیفی‌کاری می‌کنند به نام خود ثبت کنند. میرزاحسن و شرکایش شروع به خریدن زمین‌های بایر از روستاییان می‌کنند. اکثر اهالی روستا به فروختن سهم‌شان راضی می‌شوند بجز مرگان. بزرگان روستا از طریق پسران مرگان قصد خرید زمین‌شان را می‌کنند و در نهایت عباس دو دانگ زمین خود را به آن‌ها می‌فروشد، ابراو؛ پسر دیگر نیز با وعده راندن تراکتوری که قرار است برای شخم‌زدن زمین‌ها خریداری شود راضی به فروختن دو دانگ سهمش می‌شود. پس از عروسی علی‌گناو با هاجر، داماد مرگان نیز یک دانگ سهم دختر او را به بزرگان روستا می‌فروشد. در پایان، یک دانگ زمین کشاورزی مرگان به زور و توسط پسرش به تصاحب بزرگان روستا درمی‌آید. پس از مدتی میرزاحسن سر بقیه شرکاء کلاه گذاشته و با پولی که از اداره کشاورزی گرفته، می‌گریزد. ابراو هم که روی تراکتور کار می‌کرده، بیکار می‌شود. اهالی روستا به خاطر کم شدن آب قنات در اثر پمپ آبی که بزرگان روستا برای آبیاری کار گذاشته‌اند، شکایت کرده و باعث پلمپ شدن پمپ آب می‌شوند. در نهایت مرگان و پسرش؛ ابراو تصمیم می‌گیرند برای کار به شهر بروند و سلوچ را که شنیده‌اند در معدنی کار می‌کند، پیدا کنند؛ عباس که دیگر توان کار ندارد به فکر راه انداختن بقالی در روستا می‌افتد. مرگان هنگام خروج از روستا، مردی را می‌بیند که به نظرش بسیار آشنا می‌آید؛ این مرد همان سلوچ است که در ابتدای داستان خانواده را ترک کرده است (ن. ک: دولت‌آبادی، ۱۳۶۱: ۴۹۷-۹).

۳-۲. تحلیل دین در رمان از دیدگاه فروم

طبق معیارهای سنتی و بافت مذهبی اقوام مختلف ایران، دین و مذهب در لایه‌های طبقات اجتماعی ایران نقش چشم‌گیری داشته، نمود چنین دیدگاهی باور و نگرشی است که در بیشتر آثار خلق شده نویسندگان فارسی‌زبان مشهود است. همچنین شاید دولت‌آبادی را باید در زمره معدود نویسندگانی دانست که رگه‌های دینی در آثارش چندان مشهود نیست؛ پرداختن به مسائل اجتماعی فارق از مسائل مذهبی را می‌توان به دیدگاه او نسبت داد که در اکثر آثارش نمایان است. از یک برداشت می‌توان دیدگاه‌های دینی دولت‌آبادی را با

فروم نزدیک دانست؛ چراکه مطالعه زندگی و طرز تفکر فروم نشان می‌دهد که فروم پیوندهایش با مذهب سازمان یافته را قطع کرده و به چیزی تبدیل شده که خود را «صوفی بی‌خدا» می‌نامید (ن. ک: شولتز، ۱۳۹۲: ۶۱۶-۶۱۷).

با بررسی آثار دولت‌آبادی عدم تمایل به مباحث دینی و نگاه سطحی و گذرا به دین در اکثر آثارش را می‌توان ناشی از عقاید دینی و برداشت وی از مذهب تلقی کرد. سیر داستانی و محتوایی جای خالی سلوچ نیز از این قاعده مستثنی نیست؛ در جای‌جای داستان افرادی دیده می‌شوند که در ظاهر دیندار و مذهبی هستند، اما در عمل مطابق منافع شخصی خود رفتار می‌کنند.

فروم معتقد است «بسیاری از آن‌هایی که ادعای اعتقاد به خدا دارند از نظر اصول انسانی افراد بدون ایمانی هستند» (فروم، ۱۳۸۸: ۱۳۷). در سراسر داستان با سوگندهای مختلفی روبه‌رو می‌شویم که همه درون‌مایه‌های عمیق مذهبی دارند، اما در عمل برای مسائل پیش‌پا افتاده‌ای مطرح می‌شوند:

«به خدا، به خون گلوی حسین قسم، این دو تومانی مال خودمه» (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱: ۹۱).

یا:

«دست به قرآن بزن! می‌زنی؟! که تو خودت مس‌ها را ندزدیده‌ای!» (همان: ۸۰-۷۹).

این رویکرد نویسنده را می‌توان با این دیدگاه فروم قابل تطبیق دانست که «مفهوم خدا فقط یک مفهوم مشروط تاریخی است که انسان به وسیله آن تجربه‌هایی را که از قوای عالی‌تر خویشتن دارد و آرزوی خود را برای وصول به حقیقت و وحدت در یک مقطع معینی از تاریخ، بیان کرده است» (فروم، ۱۳۸۸: ۱۰۹). وی جوهر دین را زندگی اجتماعی در همه جنبه‌های کار، فراغت و روابط شخصی دانسته، نیازی به دین جداگانه‌ای نمی‌بیند. با این همه، تمایل به دینداری بی‌خدا و بدون مؤسسات مذهبی را حمله به مذاهب موجود نمی‌داند! (ن. ک: همان: ۱۸۶)

یکی از عواملی که به نظر می‌رسد که تنها ظواهر دین در بین مردم داستان باقی مانده است، می‌تواند فقر باشد. همیلتون^۱ (۱۹۳۲-۲۰۰۳) در این خصوص معتقد است: «هر یک

1. Hamilton, M.

از اقشار گروه‌های اجتماعی برحسب پایگاه اجتماعی و اثر شرایط و موقعیت‌های اجتماعی از دینداری خاصی متفاوت از اقشار دیگر تبعیت می‌کنند و به تبع آن تأثیر دینداری بر فرد و رفتار اقتصادی- اجتماعی او در هر قشری می‌تواند متفاوت باشد» (همیلتون، ۱۳۹۸: ۲۴۰). شاید به جرأت بتوان گفت «تاکنون هیچ داستان ایرانی ابعاد فاجعه‌بار فقر را به اندازه جای خالی سلوچ، مبالغه‌آمیز و مؤثر ترسیم نکرده است، پول و مادیت در همه جای داستان حرف اول را می‌زند و تمامی اصول انسانی را تحت الشعاع قرار داده‌است. حتی مذهب و اعتقادات دینی نیز، جز در حد یاد کردن سوگندی گه‌گاه، نمی‌تواند اوضاع را لطافت بخشد؛ در این صورت نیز الفاظ مذهبی و سوگندها جز برای کارهای بد و هتک حرمت استفاده نمی‌شوند» (سرشار، ۱۳۷۶ الف: ۱۳۲):

«زنکه دیوانه است! قصد جان من را کرد! به خداوندی خدا می‌خواست من را بکشد! به خدا به روح رسول‌الله می‌خواست بکشم! کدخدا، نوروزخان این زنکه می‌خواست من را بکشد! بیل به سر من کشید» (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱: ۴۲).

قسم «روح رسول‌الله» در کنار زننده‌ترین کلمات توسط اهالی زمینج بیان می‌شود. در جایی از رمان، ابراو و عباس با یکدیگر بر سر پنبه‌چوب بحث می‌کنند و برای یک مشت پنبه‌چوب سوگند می‌خورند:

«قسم می‌خوری که همو ریشه را تو ورکشیده‌ای؟

تو، خودت چرا قسم نمی‌خوری؟

من قسم می‌خورم.

نخیر! لازم نکرده. خودم قسم می‌خورم. به چی قسم بخورم؟

بگو به همین قبله حاجات من این ریشه را ورکشیده‌ام» (همان: ۴۸).

به باور فروم، دینی که جنبه ایدئولوژیکی داشته باشد و تحولی قلبی در افراد ایجاد نکند، تنها باعث تغییر در شالوده منش می‌شود (ن. ک: فروم، ۱۳۶۳ الف: ۱۸۹). این نظریه را می‌توان با ضعف اعتقادی و نگاه قشری شخصیت‌های رمان جای خالی سلوچ به مذهب مطابقت داد. آنچه قابل توجه است «عدم دین و دینداری در روستای زمینج است. در روستایی کاملاً ایرانی با سکنه مسلمان این حد از بی‌دینی عجیب است؛ تا حدی که ما

شاهد از هم پاشیدن بافت سنتی و مذهبی دست نخورده روستای کشور هستیم» (دادخواه و رویانیا، ۱۳۹۸: ۶). در ماجرای مرگ مادر علی گناو هیچ‌یک از اهالی حاضر نیستند صدای حی علی الصلاة ملای زمینج را پاسخ داده و در مراسم تشیع و دفن میت شرکت کنند:

«ملاجان چرا این قدر گلوی خودت را جر می دهی؟ در چنین هوا روزی کی دلش می آید از خانه اش پا بیرون بگذارد؟ آن هم برای خاطر ننه علی گناو؟!» (دولت آبادی، ۱۳۶۱: ۱۹۱).

روح حاکم بر داستان، مادی مطلق است و اثری از ارزش‌های انسانی و مذهبی دیده نمی‌شود. جایی که در آن، برادر به برادر حمله می‌کند او را تا حدی می‌زند که بی‌هوش می‌شود و حتی گوش او را می‌جود:

«...عباس تاب خود را از دست داد. خون به چشم‌هایش دویده بود. فقط می‌خواست ابراو را که چون کنه‌ای به پنبه‌چوب‌هایش چسبیده بود، وا بکند و پشته‌ها را یکی کند. پس، دست‌ها را باز کرد و پشته پنبه‌چوب و ابراو را از جا کند، تا روی سینه بالا آورد و بر زمین کوبید. اما ابراو همچنان به پشته کوچکش چسبیده بود. عباس هار شده بود. به زور و به بهای خراشیدن پشت دست‌ها توانست زیر شکم ابراو خرپنجه ببندد. زانو به زمین کوبید و ابراو را به سوی شکم و سینه خود کشید. کنده زانو را در گودی کمر او جا داد و پوزه پیش آمده‌اش را بیخ گوش ابراو خواباند و گوش خاک آلود او را میان دندان‌های درشت و محکم خود گرفت و جوید» (همان: ۶۱).

برادر، خواهر را با کمر بند آن قدر می‌زند تا از او حرف بکشد:

«تسمه را بالای سر چرخاند و فرود آورد. هاجر مثل فانوس، تا خورد. عباس رحم نکرد. یکی دیگر. باز هم» (همان: ۸۵).

و یا رفتارهای غیرعاطفی پسرها در ارتباط با مادر که همه هستی خود را بر سرزندگی آنان گذاشته؛ مادری که دیگر حرمتی نداشت:

«تو می‌بری؟! تو به هر جای ننه بدترت می‌خندی، مادر...» (همان: ۶۰).

یا:

«حالا بذار این ننه ... بیاید. یک بابا مردنی نشانش بدهم که خودش حظ کند» (همان: ۸۴).

و طلبکاری که بر سر طلبی کوچک، طوری به جان یک زن درمانده و فرزندان بی پناهش حمله می کند تا باقیمانده زندگی اش را نیز پس از کوچ شوهرش از او بگیرد و در این راه، هیچ سطحی از حرمت های دینی، عرفی و انسانی را پاس نمی دارد:

«سالار به یک تکان تن، مرگان را به کناری انداخت. مرگان از پشت سر به سالار پرید، مندیل او را از سر کشید و به ته اتاق پراند. سالار ناچار از این شد که دیگ و تاس و مشربه را به سویی بیندازد و با مرگان گلاویز بشود. مرگان میان پاهای سالار نشسته و دست به قاچ مرد برده بود. فغان سالار به هوا می رفت. کنده زانویش را محکم به شانه مرگان کوبید. مرگان غلتید. بی رمق از درد شانه خود را به میانه کشاند، پاچه سالار را گرفت و دندان در گرده پای مرد فرو کرد. سالار جیغ کشید و به لگد، مرگان را پس انداخت» (همان: ۴۰-۴۱).

رفتار غیرانسانی علی گناو با همسرش که به قصد کشت زنش را می زند و همین اقدام دیوانه وار آنی او منجر به علیل شدن همیشگی رقیه می شود:

«علی گناو بسوی پارویش خیز برمی دارد. به زنش هجوم می برد. با دسته پارو به جان زن می افتد. رقیه بی بنیه است. در همان ضربه های اول از پا می افتد. خون جلوی چشم های علی گناو را گرفته انگار فکر این را ندارد که چار پاره استخوان، زیر ضربه های او دارند می شکنند» (همان: ۱۳۴-۱۳۵).

سپس نوجوانی را به عنوان هوو می آورد، همان نوجوان را به زور تحت آزار روحی و جنسی قرار می دهد و با او مانند بره ای رفتار می کند.

جایی که عباس ادعای برادری می کند و جملاتی برادرانه و دوستانه بر زبان جاری می سازد نیز، تماماً به خاطر این است که مال ابراو را از دستش دریاورد:

«من برادر بزرگ تویم. آن وقت بگذارم تو پشته را روی پشتت بار کنی؟ مردم به من چی

می‌گویند؟ به روی من تف نمی‌اندازند؟ نمی‌گویند به این بی‌غیرت نگاه کن که برادر کوچکش را کشانده زیر بار؟ عجب حرفی می‌زنی تو» (همان: ۵۸)

به عقیده بلو^۱ «پابندی مذهبی باعث فرار از شرایط اقتصادی نامطمئن یا کمک به جبران محرومیت می‌شود» (Blau, 1992: 332). در حالی که هیچ‌یک از شخصیت‌های رمان در فرار از مشکلات و کمک‌خواهی از پروردگار دست به دعا بر نمی‌دارند و یا خواننده هیچ فردی را در راه مسجد به منظور اقامه فریضه نماز نمی‌بیند. در داستان تنها یک بار صدای اذان و آن هم برای دعوت از مردم به اقامه نماز میت شنیده می‌شود و دیگر هیچ نامی از مسجد و یا ملای ده و یا حتی برپایی نماز جماعت دیده نمی‌شود.

۳-۳. نمود دین خودکامه در رمان

تعریفی که فروم از ادیان خودکامه بیان داشته بر محور کلی رابطه عبد و مولا میان خدا و بنده بنا شده، نه بر محور عشق. بر مبنای این اصول فکری است که در این نوع از ادیان زندگی فرد، بی‌اهمیت تلقی می‌شود و ارزش انسان در انکار ارزش و توانایی او خلاصه می‌شود. آرمان‌های انتزاعی این‌گونه ادیان به سختی با زندگی حقیقی مردم پیوند دارد و آرمان‌هایی چون زندگی پس از مرگ، آینده نوع بشر و سعادت انسان‌ها را قربانی می‌کند (ن. ک: فروم، ۱۳۸۷: ۴۹-۵۰). تصویری که دولت‌آبادی در سراسر رمان جای خالی سلوچ ارائه داده بر این موضوع تأکید دارد که در کل روستای زمینج هیچ‌گونه احساس نوع‌دوستی یافت نمی‌شود.

«کسی به کسی نبود. مردم به خود بودند. هر کسی دچار خود، سر در گریبان خود داشت. هیچ‌کس دیده نمی‌شد. پنداری اهالی زمینج در لایه‌ای از یخ خشک پنهان بودند» (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱: ۱۰).

در تعریفی که فروم از ادیان خودکامه ارائه می‌دهد، خدا مظهر قدرت است و بر انسان چیره؛ از این رو باید او را پرستید (ن. ک: فروم، ۱۳۸۸: ۵۰). البته در جای خالی سلوچ، تقریباً هیچ‌یک از قهرمانان داستان، غیرمذهبی -در معنای عرفی، و نه عملی آن- نیستند.

1. Blau, J. R.

تقریباً همگی آن‌ها، حتی مرگانی که چندان به اصول مذهبی پایبند نیست و سردار فاسق و عباسِ ناخلف، هنگام لزوم به مقدسات مذهبی سوگند می‌خورند و بفهمی نفهمی برای سوگند، حرمتی قائلند، اما خواننده هیچ‌یک از آن‌ها را در حال اقامه نماز و یا انجام فرایض دینی نمی‌بیند. از چهره‌های شاخص مذهبی داستان، تنها حاج سالم، ملای روستا و از همه مهم‌تر، کربلایی دوشنبه‌اند. ضمن آنکه در جایی از داستان، یکبار، رقیه را می‌بینیم که در حال گرفتن وضو است (ر.ک: سرشار، ۱۳۷۶ الف: ۱۳۵-۱۳۴):

«... زن علی گناو برای وضو می‌نشیند» (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱: ۳۵۳).

او تنها نفری است که نماز خواندش در رمان به تصویر کشیده می‌شود:

«زن علی گناو، کنار دیوار، نشسته نماز می‌خواند» (همان: ۳۵۴).

معمولاً در جوامع سنتی مانند روستا تشریفات مذهبی بسیار حائز اهمیت و از سوی اهالی جدی گرفته می‌شود. وجود چنین اجتماعاتی تصدیق و تأیید پیوندهای مشترک آن‌ها و در نتیجه، باعث تحکیم و همبستگی اجتماعی بین ایشان می‌شود (ن. ک: آرون، ۱۳۹۶: ۴۳-۶۱). در حالی که در این رمان، از هیچ‌یک از ماه‌ها و آداب و رسوم مذهبی، جز به خاک سپردن یک نفر، کمترین اثری نیست. کمتر نشانه و اثری از آن فرهنگ غنی دینی و ملی که قرن‌ها حتی در بدترین و سخت‌ترین شرایط باعث قوام و دوام زندگی بود، دیده نمی‌شود؛ «توگویی زمینج نه یک روستای ایرانی، آن هم در استان خراسان و جوار حرم امام رضا (ع) بلکه کفرستانی در یک کشور کاملاً ماتریالیستی^۱ است که مردم آن بویی از خدا و دین به مشامشان نرسیده است» (سرشار، ۱۳۷۶ الف: ۱۳۳).

همان‌گونه که «فروم تحت تأثیر نظریات مارکس قرار داشت» (شاملو، ۱۳۷۷: ۷۹) «ادراک سیاسی دولت‌آبادی [نیز] با نوشته‌های کلاسیک مارکس هماهنگ است و هر دو اقتصاد -نه مذهب- را نیروی محرکه رفتارها و اقدامات اجتماعی می‌دانند، اما او [دولت‌آبادی] با اسلام سرستیز ندارد» (شمس، ۱۳۹۳: ۱). از همین روست که از مکان‌های مذهبی تنها در لفافه یاد می‌شود و برای کارهایی بس بی‌ارزش. سالار برای گرفتن مس‌ها از مرگان دم حسینه قرار می‌گذارد:

«تف به گور پدر آدم چیلی چپاوا! دیروز وعده نداشتا دم حسینیه وعده کرد که امروز بیایم آن پنج من مس را وردارم ببرم» (دولت آبادی، ۱۳۶۱: ۳۸).

از حسینیه در این رمان هیچ استفاده دیگری نمی‌بینیم. چنین مواردی مصداق بارز و تداعی‌کننده دین خودکامه فروم است که ارزش‌ها و آرمان‌های اتنزاعی دین به سختی و تنها بر اساس ظواهر با زندگی حقیقی مردم پیوند دارد؛ در این خصوص می‌توان به مواردی دیگر از رمان نیز اشاره کرد:

«مرگان به شخصه باید می‌رفت و فتوا می‌گرفت، اما این و آن چه می‌گفتند؟ مرگان که به صرافت چنین کاری، پرسشی می‌افتاد، هزار جور حرف برایش در می‌آوردند» (همان، ۲۵۵-۲۵۴).

یا:

«مرگان را عروس کن! شویش مرده. راه شرعیش هم بازه. سه تا شاهد عادل. سه نفر که بتوانند شهادت بدهند سلوچ مرده، مرگان می‌تواند عروس بشود» (همان: ۳۳۲).

شمس در مطلبی ابراز داشته: «دولت آبادی در کسوت نویسنده ادبیات متعهد از مخالفت آشکار با اسلام یا حتی بحث در این‌باره خودداری کرده است. در آثار او شخصیت‌ها مذهبی هستند، اما اعتقادات مذهبی‌شان تنها در ارتباط با خدا و ائمه اطهارشان نمود پیدا می‌کند» (شمس، ۱۳۹۳: ۱).

«الهی آتش به خرمن عمرش بیفتد به حق دل سوخته زینب!» (دولت آبادی، ۱۳۶۱: ۷۹).

سرشار (۱۳۷۶ الف) در مقاله خود که در نقد جای خالی سلوچ نوشته بر این باور است که دولت آبادی در این رمان نشان می‌دهد که کمترین اطلاعی از مراسم مذهبی ندارد و در حالی که او بیش از بیست و چند صفحه از داستان را به توصیف بازی قمار اختصاص داده (۱۳۷۶ الف: ۱۳۵)، اما کوچک‌ترین اشاره‌ای به فرایض دینی ندارد. این کم اطلاعی دولت آبادی از مسائل دینی را می‌توان در جای جای رمان مشاهده کرد:

«علی گناو نماز نمی دانست. پسر صنم هم نمی دانست و بیشتری ها فقط لب هایشان را تکان می دادند. علی گناو، لب می جنباند» (دولت آبادی، ۱۳۶۱: ۲۰۳).

عدم آگاهی بیشتر اهالی در امور مذهبی را می توان در وهله نخست به سطح فرهنگی و آشنایی کم آن ها به مسائل دینی نسبت داد. علاوه بر این، عدم اقبال به شیخ روستا که قاعدتاً باید برپا دارنده نماز جماعت در تنها حسینیه روستا و بازگویی احکام برای قشری که غالباً بی سواد و یا کم سوادند در میزان شناخت آن ها از دستورالعمل های دینی بی تأثیر نبوده است. همین کم اطلاعی آنان نسبت به امور دینی باعث شده که ندانند در نماز میّت کسانی که پشت سر قاری نماز می ایستند، نیازی نیست که جملات را تکرار کنند و حتی بلد باشند و یا با این تصور خام که میّت نباید روی زمین بماند، بدون اینکه تلقین خوانده شود، میّت را با سرعت هرچه تمام تر دفن می کنند. رویکرد قشری به مذهب از سوی نویسندگان در مواقعی که موقعیت اجتماعی و شرایط زمانی ایجاب می کند تا شخصیت های داستان با توسل جستن به مبانی اعتقادی، خود را از شرایط بحرانی موجود برهانند با جهت گیری آیینی و شعائری دیدگاه فروم قابل توجه است که «ما نه تنها به یک الگوی جهت گیری نیازمندیم که به حیات ما معنا و مفهوم بدهد و بتوانیم با هموعان خویش در آن سهیم باشیم، بلکه به ابزار و بیان سرسپردگی خود به ارزش های متعالی به وسیله اعمالی که دیگران نیز در آن شرکت دارند، احتیاج داریم» (فروم، ۱۳۸۸: ۱۳۱).

در مراسم خاکسپاری و خواندن نماز میّت، آن طوری که از ظاهر امر بر می آید، مرگان -لابد با این تصور که چون غسل میّت نکرده است، نمی تواند به نماز بایستد- همراه با دیگران به نماز نمی ایستد. بر همین اساس در قسمتی دیگر از رمان می خوانیم که کربلایی محمددوشنبه به مرگان می گوید:

«اگر مردی زن خود را همین جور یله کند و برود، و تا چند ماه... خبری و نشانی از او به دست نیاید، زن مطلقه حساب می شود؟!» (دولت آبادی، ۱۳۶۱: ۲۵۴-۲۵۳)

این در حالی است که کربلایی تنها کسی است که در داستان به نماز خواندن همیشگی او اشاره شده و تأکید می شود که هیچ وقت نمازش ترک نمی شود:

«دست و روی کربلایی دوشنبه همیشه شسته بود و نمازش یک وعده هم ترک نمی شد»

(همان: ۲۱۶).

در ادیان خودکامه «تسلیم در برابر قدرتی مافوق انسان شرط اصلی است. فرمان برداری، تقوی و نافرمانی معصیت و گناه به شمار می رود» (فروم، ۱۳۸۸: ۴۹). مصداق این دیدگاه را در برخی از باورهای دینی شخصیت‌های رمان می توان دید در جاهایی که دولت آبادی سطح اعتقادات دینی و باورهای مذهبی مردم روستا را مطابق با اندیشه‌های فروم به تصویر کشیده است:

«آدم مسلمان اگر چهل روز گوشت نخورد می گویند کافر حساب می شود» (دولت آبادی، ۱۳۶۱: ۱۴۷).

آدم‌های متدین روستا، همه شخصیت‌های منفوری هستند؛ «ملای روستا، آدمی منفعل و تقریباً محو در داستان، از قول علی گناو، آدمی پولکی و دارای طبعی پست معرفی می شود. ضمن آنکه برخلاف واقعیات جاری در روستاها که ملای ده مورد احترام و تکریم کامل اهالی و اغلب بالاترین مرجع مردم در حل اختلاف‌ها و مشکلات و راهنمایی آنان در امور زندگی است در این روستا- معلوم نیست به چه سبب- ملا، نه تنها کمترین قرب و عزتی ندارد، بلکه تحقیر هم می شود و مردم کمترین اعتنایی به او، حتی در موارد مهمی همچون نماز میّت ندارند» (سرشار، ۱۳۷۶ الف: ۱۳۵). همین ملای روستا زنی دارد که یک خبرچین تمام عیار است:

«همین که زن ملا می فهمید، همین که می فهمید مرگان برای چه مسأله‌ای به ملا رو آورده برای شهری بس بود!» (دولت آبادی، ۱۳۶۱: ۲۵۵)

مردم روستا از ترس زن ملا، حتی سؤالات دینی خود را هم نمی توانند پرسند؛ زیرا دچار آبروریزی خواهند شد که مصداق بارز آن عدم مراجعه مرگان به وی جهت گرفتن جواب شرعی در خصوص مطلقه محسوب شدنش در غیاب نامعلوم سلوچ به گفته اهالی روستا است. همچنین رفتارهای خارج از عرف جامعه دینی و سنتی ایران از جانب مرگان که بیشتر رفتار و اعمال زن‌های غربی را در ذهن تداعی می کند، باعث شده خواننده به ندرت و تنها از روی استیصال مالی‌ای که مرگان با آن دست به گریبان است در این

خصوص با شخصیت داستان همسو شود؛ او در غیاب شوهرش با تمامی مردان روستا آشناست و رفت و آمد می‌کند؛ به گونه‌ای که «به خانه‌های مردم زمینج، مرگان آشنا بود» (همان: ۳۶۸). از همه مهم‌تر اینکه وقتی به شرافت او تجاوز می‌شود، نه تنها اعتراضی نمی‌کند، بلکه راحت آن‌را می‌پذیرد:

«درد اینجاست که هنوز نتوانسته‌ای در قبال آنچه بر تو روا شده، وضع قاطعی بیابی. از آن بیزار، یا بدان خرسند باشی. تماماً از خود برانیش یا قبولش بداری، لذتی خشونت‌بار بر تو چیره شده است؛ خشونت بدوی، حظی دردناک در تو چکانده است» (همان: ۳۷۷).

۴-۳. نمود دین خواهانه در رمان

در مقابل ادیان خودکامه‌ای که فروم مطرح کرده، ادیان نوع خواهانه‌ای را نیز معرفی می‌کند که بر محور انسان و توانایی‌های وی و داشتن رابطه عاشقانه میان بنده و خدا بنا شده و در واقع، نقطه مقابل ادیان خودکامه است. این نوع ادیان بر به کارگیری نیروی منطق انسانی برای شناخت خویشتن، ارتباط با همنوعان، توسعه بخشیدن به نیروی عشق‌ورزی به دیگران و خود، تجربه کردن همبستگی با همه موجودات تأکید می‌کنند (ن. ک: فروم، ۱۳۸۷: ۵۱). در آرای فروم انسانی که از نظر روانی سالم است، عاشقانه زندگی می‌کند و پیوندش با جهان از راه عشق است. وی این افراد را در گروه معتقدان به ادیان نوع خواهانه قلمداد می‌کند و استدلال او این است که وجود انسان دارای مجموعه‌ای از نیازهای اصیل است و تنش‌های روانی انسان از برآورده نشدن آن نیازهای اصیل وجودی ایجاد می‌شود. از نظر او عشق یکی از آن نیازهای اصیل طبع آدمی است (ن. ک: فروم، ۱۳۹۲: ۳۱۴ و ۲۳۶ و ۲۲۹) و بر همین اساس است که یکی «از نمودهای بارز ادیان نوع خواهانه را عشق‌ورزی به تمام موجودات انسانی می‌داند» (فروم، ۱۳۸۸: ۴۸-۸۱).

در هیچ جایی از رمان درخواست‌هایی که ناشی از عشق میان عبد و مولا باشد، توسط شخصیت‌های اصلی و فرعی داستان بر مبنای آنچه فروم آن را درخواست معشوق از عاشق (خدا) بیان می‌دارد، مشاهده نمی‌شود و عشق نیز به موازات مذهب، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در طول داستان خواننده تنها با چند نمونه از برخوردهای عاشقانه واقعی مواجه می‌شود و در تمامی موارد یک پای ثابت آن مرگان است؛ زنی که زندگی‌اش با سلوچ بر مبنای عشقی ساده و خالصانه شکل گرفته؛ عشقی بنا شده بر پایه دوست داشتن، صمیمیتی

بی پیرایه و نه از سر هوی و هوس و یا به خاطر ثروت:

«مرگان در میان خوشه چینان بود و پی رند زدن سلوچ را نگاه می کرد. دروگر بنامی بود، سلوچ... خوش می داشت کمی بی هوا درو کند تا بیش از آنچه باید، خوشه بر زمین بریزد. سالاردشت هم خرده نمی گرفت؛ چرا که می دانست سلوچ خوشه ها را برای مرگان بر زمین می ریزد.... دروگر جوانی اگر خواهای دختری بود، این را حق خود می دانست که بوته های خشک گندم را با کاربرد خبره وار منگال چنان بتکاند تا خوشه های خشکیده و سست بر زمین بریزند. پیشلاو به کمر بسته دختر باید پر شود، پیشکش عشق» (دولت آبادی، ۱۳۶۱: ۱۲۳-۱۲۴).

خلاً این عشق را هیچ چیز دیگری جبران نمی کند، چرا که «نیازهای اصیل، نیازهایی هستند که ریشه در طبع آدمی دارند و رشد و سلامت روانی انسان در گرو برآورده شدن آنهاست و غفلت از آنها، سلامت انسان را مختل می کند» (فروم، ۱۳۹۲: ۱۰-۹). از همین روست که به خاطر عشق پاک مرگان به شویش، ترک خانه از سوی سلوچ، مرگان را به چالشی با درون خود وامی دارد:

«مرگان، فقط مست سلوچ بود. دوری سلوچ مرگان را می کشت» (دولت آبادی، ۱۳۶۱: ۱۲۴).

در جایی از رمان نیز به عشق دیوانه وار مولا امان؛ برادر مرگان به گیسو اشاره می شود:

«مولا امان عاشق گیسو بود. چنان که کارش به جنون کشیده بود. راه می رفت و برای گیسو بیت می ساخت. یک پا مجما بود. به هوای گیسو، میان کوچه ها سرگردان پرسه می زد و آواز می خواند. شب ها تا صبح خواب نداشت. افسانه مولا امان و گیسو پیش همه خلق خدا روی روز افتاده بود. مولا امان دیوانه گیسو بود» (همان: ۱۲۴).

اما عشق مرگان عشقی واقعی است که باعث اعتلای وی و شناخت از خودش می شود؛ به گونه ای که جای خالی سلوچ را نمی تواند پر کند و با قلبی اندوهگین به سیر خاطراتش با سلوچ می پردازد:

«مرگان عاشق شویش بود! او عاشق سلوچ بود... مرگان در هر قدمی که برمی داشت، هر نفسی که از سلوچ دورتر می شد، احساس می کرد هزار فرسنگ به او نزدیک و نزدیک تر می شود» (همان: ۳۳).

۳-۵. پیوستگی فرد با جهان از راه عشق و اندیشه

عشقی که فروم از آن سخن می گوید فراتر از محبت و دوست داشتن بین دو نفر است که قلباً به هم عشق می ورزند. او معتقد است «انسان اگر فقط یکی را دوست بدارد و نسبت به دیگر همنوعان خود بی اعتنا و بی تفاوت باشد، پیوند او عشق نیست، بلکه یک نوع بستگی همزیستی و تعاونی یا خودخواهی گسترش یافته است» (فروم، ۱۳۸۷: ۷۳). در حالی که مرگان نه تنها عاشق شویش است به بچه هایش عشق می ورزد و تا سرحد جان در دفاع از فرزندانش و سر و سامان دادن به آنها با وجود فقر و فلاکتی که او را احاطه کرده است، پافشاری می کند؛ مرگان «از نظر فداکاری و برخی خصایص دیگر شخصیتی بزرگ و شکوهمند تصویر می شود؛ کسی که جوانی و عمرش را روی فرزندانش گذاشته و زندگی دشوار و پر فراز و نشیبش آن همه به او تجربه آموخته است» (سرشار، ۱۳۷۶: ۱۱۵). تصویر زنی که خودش را زندگی و عمرش را و گاهی صداقتش را فدای بچه هایش می کند. مرگان فقط برای فرزندانش زندگی می کند و «بچه ها پاره هایی از او بودند» (دولت آبادی، ۱۳۶۱: ۴۴۷):

«با جان و دل و امید عافیت، جوشانده گل ختمی، گل بنفشه و فلوس را به دهان پسر می ریخت» (همان: ۷۴).

با وجود غم و درد و اندوه بسیار، نه فقط جهت کسب درآمد، بلکه به خاطر عشقی که به روستا و روستاییان دارد با هدف ارتباط با دیگران و برقراری رابطه ای سالم و دو سویه به کمک اهالی ده می شتابد:

«مرگان، همیشه سوار بر کار بود. نه تنها از ناچاری، هم از جوهری که داشت این بود که کارهای جورواجور زمینج، به عهده مرگان بود» (همان: ۲۴۵).

در حادثه فرو ریختن سقف خانه مادر علی گناو تاب و تحمل ندارد تا زن و مادر

علی گناو را در این مصیبت تنها بگذارد؛ از این رو، در تلاش است تا بتواند کاری برایشان بکند:

«از دمی که فکرش به راه خانه علی گناو و به حال و روز ننه گناو رفته بود، دیگر آرام نبود. عاقبت دوام نیاورد. کفش هایش را به پا زد، چادرش را روی سر انداخت و رفت» (همان: ۱۴۷).

فروم انسان را دارای استعدادی درونی برای عشق ورزی می داند و «شکوفایی عشق راستین را نشانه ثمردهی آن استعداد درونی می خواند که به واسطه اراده و خواست فرد از یک طرف و موضوع و متعلق عشق از طرف دیگر، از حالت قوه به فعل درمی آید. پس عشق جنبه انفعالی ندارد، بلکه عملی فعال است و شادمانی، رشد و آزادی از علائم آن به شمار می آید» (فروم، ۱۳۹۱ الف: ۱۲۹). موردی که مصادیق آن را به نوعی در شخصیت مرگان می توان مشاهده کرد.

بحث و نتیجه گیری

فروم با اتخاذ رویکرد خاصی که در تحلیل دین دارد ضمن اینکه علت گرایش به دین را ناشی از امور مشترک میان انسانها می داند، ادیان را به دو دسته خودکامه و نوع خواهانه تقسیم می کند. از دید او ادیانی که مبتنی بر تقید و فرمان برداری در ازای ترس از گناه و هراس از سیطره همه جانبه خداوند در قالب قدرت برتر باشند، ادیان خودکامه و ادیانی که اصول اعتقادی آنها بر مبنای مؤلفه هایی همچون رابطه با هممنوع و عشق شکل گرفته باشد در ردیف ادیان نوع خواهانه قرار می گیرند.

در رمان جای خالی سلوچ به دلیل ساختار اجتماعی جامعه روستایی زمینج و تحولات اقتصادی که منجر به سرخوردگی اقشار ضعیف روستا و فراگیر شدن فقر و نداری و جدال پایان ناپذیر آفتاب نشین ها یا همان خرده کشاورزان بی زمین با آسیب های اقتصادی شده است و به دنبال آن سرسپردگی و پذیرش زورگویی و قدرت استثمارگر خرده مالکان در واگذاری زمین هایشان به ایشان را دربر داشته، بیشتر جلوه های ادیان خودکامه نمود یافته است؛ هر چند ویژگی عشق ورزی شخصیت اول رمان (مرگان) با نظر فروم در معرفی ادیان نوع خواهانه قابل تطبیق است، اما به طور کلی دین و محوریت امور مذهبی در رمان بسیار

کم‌رنگ به تصویر درآمده و دلیل آن را نیز می‌توان در وهله نخست به دیدگاه‌های دولت‌آبادی نسبت داد که از این جهت آرای وی با نظریات کلی فروم که خود را صوفی ملحد خطاب می‌کرد، نزدیک است.

همچنین بی‌توجهی به مبانی مذهبی در شخصیت‌های رمان را می‌توان ناشی از تأثیر اجرای اصلاحات ارضی موسوم به انقلاب سفید در روستاها دانست که منتج به اضمحلال اقتصاد کشاورزی و سقوط بیش از پیش مردم در منجلاب فقر شد و به دنبال آن باعث شد که دیگر مجالی برای پرداختن به مبانی اعتقادی نماند.

با کاربست نظریات فروم در تحلیل شخصیت‌های داستان، رگه‌هایی از استفاده ابزاری دین در نیل به مقاصد مادی در رمان مشهود است که می‌توان آن را در ردیف ادیان خودکامه فروم قلمداد کرد، اما در مجموع با توجه به دیدگاه‌های اومانستی فروم که ناشی از تفکرات کمونیستی اندیشمندان این مکتب است، نمی‌توان این نظریه‌ها را بر فلسفه دینی بسیار کم‌رنگ و هر چند متزلزل شخصیت‌های جای خالی سلوچ کاملاً همسو دانست.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Mostafa Mohammadi

<https://orcid.org/0000-0002-3770-172X>

Lida Namdar

<http://orcid.org/0000-0003-4989-1701>

منابع

آرون، ریمون. (۱۳۹۶). *مراحل اساسی اندیشه در جامعه‌شناسی*. ترجمه باقر پرهام. چاپ دوازدهم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

دادخواه، مهتاب و رویانیا، شمس‌الدین. (۱۳۹۸). بررسی ریشه‌های فرهنگی و تاریخی رمان‌های جای خالی سلوچ و شازده احتجاب، مجموعه مقالات پنجمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه زبان و ادبیات ایران، تهران.

دولت‌آبادی، محمود. (۱۳۶۱). *جای خالی سلوچ*. چاپ دوم. تهران: نشر نو.

زرشناس، شهریار. (۱۳۷۲). *سمبولیسم در آراء اریک فروم*. تهران: دفتر مطالعات دینی هنر.

زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۹۵). *شعربی دروغ، شعربی نقاب*. چاپ یازدهم. تهران: انتشارات علمی. سرشار، محمدرضا. (۱۳۷۶ الف). *نقد داستان جای خالی سلوچ نوشته محمود دولت‌آبادی*. ادبیات

- داستانی، (۴۴)، ۱۲۷-۱۳۷.
- _____ (۱۳۷۶). نقد داستان جای خالی سلوچ نوشته محمود دولت آبادی. ادبیات
- داستانی، (۴۵)، ۱۱۱-۱۲۱.
- شاملو، سعید. (۱۳۷۷). مکتب‌ها و نظریه‌ها در روان‌شناسی شخصیت. چاپ ششم. تهران: انتشارات
رشد.
- شمس، رضا. (۱۳۹۳، ۱۸ اردیبهشت). محمود دولت‌آبادی در کلام دیگران،
<http://rezashams.ir>
- شولتز، دوان پی؛ شولتز، سیدنی ال. (۱۳۹۲). نظریه‌های شخصیت. ترجمه یحیی سیدمحمدی. چاپ
بیست و پنجم. تهران: انتشارات ویرایش.
- شهپرراد، کتایون. (۱۳۸۲). *رمان درخت هزار ریشه (بررسی آثار محمود دولت‌آبادی)*. ترجمه آذین
حسین‌زاده. تهران: نشر معین و انجمن ایران‌شناسی فرانسه.
- فروم، اریک. (۱۳۶۳). *داشتن یا بودن؟* ترجمه اکبر تبریزی. چاپ دوم. تهران: انتشارات مروارید.
- _____ (۱۳۸۷). *هنر عشق ورزیدن*. ترجمه پوری سلطانی. تهران: انتشارات مروارید.
- _____ (۱۳۸۸). *روان‌کاوی و دین*. ترجمه آرسن نظریان. چاپ پنجم. تهران: انتشارات پویش.
- _____ (۱۳۹۰ الف). *انسان برای خویشتن (پژوهشی در روان‌شناسی اخلاق)*. ترجمه اکبر
تبریزی. چاپ پنجم. تهران: انتشارات بهجت.
- _____ (۱۳۹۰ ب). *انقلاب امید*. ترجمه مجید روشنگر. چاپ ششم. تهران: انتشارات مروارید.
- _____ (۱۳۹۱ الف). *بنام زندگی*. ترجمه اکبر تبریزی. تهران: انتشارات مروارید.
- _____ (۱۳۹۱ ب). *گریز از آزادی*. ترجمه عزت‌الله فولادوند. تهران: انتشارات فیروزه.
- _____ (۱۳۹۲). *جامعه سالم*. ترجمه اکبر تبریزی. تهران: انتشارات بهجت.
- _____ (۱۳۸۲). *روان‌شناسی شخصیت*. تهران: انتشارات ویرایش.
- مصباح، علی و محیطی اردکان، محمدعلی. (۱۳۹۰). بررسی مبانی انسان‌شناختی دیدگاه‌های اریک
فروم. *معرفت فلسفی*، ۸(۳)، ۱۹۵-۲۲۶.
- میرعابدینی، حسن. (۱۳۸۳). *صد سال داستان نویسی ایران*. جلد ۱ و ۲. چاپ سوم. تهران: انتشارات
چشمه.
- همیلتون، ملکم. (۱۳۹۸). *جامعه‌شناسی دین*. ترجمه محسن ثلاثی. چاپ هفتم. تهران: انتشارات تبیان.
- هیوم، رابرت ارنست. (۱۳۸۶). *ادیان زنده جهان*. ترجمه عبدالرحیم گواهی. چاپ چهارم. تهران: نشر
علم.
- یوسفی، ناصر. (۱۳۹۲). *بازخوانی اریک فروم*. تهران: انتشارات مرکز.

English References

- Blau, J. R. and Redding, K. (1992). *The Expansion of Religious Affiliation: an Explanation of the Growth of Church Participation in the United States*.
 Freud, S. (1907). *The Psychopathology of Everyday Life, Obsessive Actions and Religious Practices*, in Standard Edition, 9, 1959, (original German edition 1907).
 Wiggerhaus, R. (2003). *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance* (Cambridge: MIT Press).

Translated References to English

- Aaron, R. (1997). *Main currents in sociological thought*. translated by Parham, B. (12nd ed). Tehran: Elmi and Farhangi Publishing. [In Persian]
 Dadkhah, M. and Royanian, S. (2018). Study of the Cultural and Historical Roots of the Novels of the Missing Soluch and Prince Ehtejab, *the Fifth National Conference on New Research in the Field of Iranian Language and Literature*, Tehran. [In Persian]
 Dolatabadi, M. (1982). *Missing Soluch*. (2nd ed). Tehran: New Publishing. [In Persian]
 Fromm, E. (1984). *To Have or to Be?*. Translated by Tabrizi, A. (2nd ed). Tehran: Morvarid Publishing. [In Persian]
 ————. (2008). *The Art of Making Love*. Translated by Soltani, P. Tehran: Morvarid Publishing. [In Persian]
 ————. (2009). *Psychoanalysis and Religion*. Translated by Nazarian, A. (5nd ed). Tehran: Pooyesh Publishing. [In Persian]
 ————. (2011a). *Man for Himself, an Inquiry into the Psychology of Ethics*. Translated by Tabrizi, A. (5nd ed). Tehran: Behjat Publishing. [In Persian]
 ————. (2011b). *The Revolution of hope, toward a humanized technology*, Translated by Roshangar, M. (6nd ed). Tehran: Morvarid Publishing. [In Persian]
 ————. (2012a). *In the Name of Life*. Translated by Tabrizi, A. Tehran: Morvarid Publishing. [In Persian]
 ————. (2012b). *Escape from Freedom*. Translated by Fooladvand, E. Tehran: Firoozeh Publishing. [In Persian]
 ————. (2013). *Healthy Society*. Translated by Tabrizi, A. Tehran: Behjat Publishing. [In Persian]
 Hamilton, M. (2019). *Sociology of Religion*. Translated by Thalasi, M. (7nd ed). Tehran: Tebyan Publishing. [In Persian]
 Hume, R. A. (1993). *World's Living Religions*. Translated by Gavahi, A. (4nd ed). Tehran: Elm Publishing. [In Persian]
 Karimi, Y. (2003). *Personality Psychology*. Tehran: virayesh Publishing. [In Persian]

Persian]

- Mesbah, A. and MohitiArdakan, M. A. (2011). A Critique of Anthropological Foundations of Erich Fromm's Viewpoints. *Philosophical Knowledge*, 8(3), 195-226. [In Persian]
- Mir abedini, H. (2004). *One hundred years of writing stories in Iran*. Vol 1 & 2. (3rd ed). Tehran: Cheshmeh Publishing. [In Persian]
- Sarshar, M. R. (1997a). Critique of the story of the Missing Soluch by Mahmoud Dolatabadi, *Fictional Literature*, (44), 137-127. [In Persian]
- _____. (1997b). Critique of the story of the Missing Soluch by Mahmoud Dolatabadi. *Fictional Literature*, (45), 111-121. [In Persian]
- Schultz, D. & Schultz, S. (2013). *Personality Theories*. Translated by Seyed Mohammadi, Y. (25nd ed). Tehran: Virayesh Publishing. [In Persian]
- Shahparrad, K. (2003). *The novel Tree of a Thousand Roots (review of the works of Mahmoud Dolatabadi)*. Translated by Hosseinzadeh, A. Tehran: Moin Publishing and the French Iranian Studies Association. [In Persian]
- Shamlou, S. (1998). *Schools and Theories in Personality Psychology*. (6nd ed). Tehran: Roshd Publishing. [In Persian]
- Shams, R. (2014, May 8). Mahmoud Dolatabadi in the words of others, <http://rezashams.ir>. [In Persian]
- Yousefi, N. (2013). *Reread by Erich Fromm*. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Zar shenass, Sh. (1993). *Symbolism according to Erich Fromm*. Tehran: Center for reliaious studies on art Publishing. [In Persian]
- Zarrin koub, A. H. (1992). *Poetry without falsehood, Poetry without mask*. (11nd ed). Tehran: Elmi Publishing. In Persian]

استناد به این مقاله: محمدی، مصطفی و نامدار، لیدا. (۱۴۰۳). تحلیل جایگاه دین در رمان جای خالی سلوچ محمود دولت‌آبادی بر اساس نظریهٔ اریک فروم. متن پژوهی ادبی، ۲۸(۱۰۱)، ص آغاز-ص پایان.

Literary Text Research is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.